

KRAJOZNAWSTWO NA ZIEMI LUBELSKIEJ

(Szkic historyczny)

POWSTANIE PTK

W kilka miesięcy po powstaniu w październiku 1906 r. w Warszawie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, około 30 znanych działaczy społecznych z terenu Lubelszczyzny (głównie spośród inteligencji) zgłosiło swój akces do nowo powstałej organizacji mającej na celu krzewienie wśród społeczeństwa idei krajoznawczej. Już w 1907 r. uczniowie szkół lubelskich wyruszyli na grupowe wycieczki w Góry Świętokrzyskie.

Oddział PTK w Lublinie powstał 20 stycznia 1908 r. Jego prezesem został Gracjan Chmielewski b. powstaniec 1863 r., zasłużony pedagog i dyrektor pierwszego polskiego gimnazjum w Lublinie. Do jego najbliższych współpracowników należeli: Stefan Uziembło, Ludwik Kawalczewski, Józef Arlitewicz, Henryk Lisowski, Władysław i Józefa Kunicy, Edward Supronowicz, a ponadto znani w Lublinie działacze społeczni jak Henryk Wiercieński, Konstanty Rayski, Antoni Rostworowski, Konrad Puternicki, Witold Cholewiński, Ludwik Kossakowski, Tadeusz Ciświcki i inni.

W dniu 28 kwietnia 1908 r. powstał Oddział PTK w Chełmie. Prezesem Oddziału został znany działacz społeczny

dr E. Łuczkowski. Współpracowali z nim m.in. J. Papużyński, W. Grzymała, J. Kiciński, A. Michalski, A. Kusz, M. Wolff, M. Jenz i wielu innych.

Obydwa koła liczyły po sto kilkadziesiąt członków, którzy wpłacali rocznie do kasy PTK 200 do 300 rb. z tytułu składek członkowskich. Z trudem pozwalało to na pokrycie niezbędnych wydatków związanych z gromadzeniem zbiorów muzealnych, organizowaniem bibliotek, urządzaniem odczytów itp. Część funduszy przeznaczano na organizowanie wycieczek krajoznawczych po terenie województwa, do Puław, Kazimierza i Zamościa oraz do Ojcowa, Sandomierza, na Święty Krzyż, do Warszawy i Białowieży. Przyjeżdżały również wycieczki PTK z Warszawy i innych części zwiędzać Lubelszczyznę i jej zabytki.

Przed I wojną światową Oddział PTK w Lublinie przeprowadził poważną akcję połączenia zbiorów eksponatów zabytkowych, archeologicznych, etnograficznych i przemysłu ludowego nagromadzonych przez Towarzystwo Higieniczne, Lubelskie Towarzystwo Rolnicze i PTK, by stworzyć podstawę pod przyszłe Muzeum Historyczne w Lublinie. Do powstania Muzeum przyczynili się w sposób istotny: Henryk Wiercieński, wybitny publicysta ówczesny i krajoznawca, Maksymilian Dobrski z Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego, dr Aleksander Ja-

worowski, dr Kazimierz Jaczewski oraz Stefan Uziębło.

Pierwsza wojna światowa przerwała wszelką działalność krajoznawczą na ziemi lubelskiej.

LATA MIĘDZYWOJENNE

Po odzyskaniu przez naród polski niepodległości w 1918 r. ogniwa PTK na Lubelszczyźnie wznowiły swą działalność. Prezesem Oddziału PTK w Lublinie był Stefan Uziębło. Do jego najbliższych współpracowników należeli m.in. Kazimierz Świerczewski i Tadeusz Moniewski. W okresie pierwszych dziesięciu lat Polski niepodległej działalność PTK — wobec ogromu innych niemniej ważnych problemów — nie znajdowała się w centrum zainteresowania społecznego. Ogniwa PTK nie przejawiały w tym czasie zbyt ożywionej działalności.

Do najważniejszych osiągnięć PTK na Lubelszczyźnie było podjęcie w 1929 r. (z inicjatywy Stefana Uziębła) przez Towarzystwo trudu zespołowego opracowania i wydanie ilustrowanego przewodnika po Lublinie, pod redakcją Feliksa Araszkiewicza. Opracowanie przewodnika trwało dwa lata. Ukazał się on w 1931 r. Autorami przewodnika byli: Aniela Chałubińska, Jerzy Siennicki, Stefan Uziębło, Stefan Wojciechowski.

W 1929 r. przybył na teren Lublina Eustachy Nowicki, nowy kurator Okręgu Szkolnego Lubelskiego. Jako człowiek o dużym wyrobieniu społecznym i dużej inicjatywie, dostrzegł w krajoznawstwie znakomite walory dydaktyczno-wychowawcze. W istotny sposób przyczynił się on do ożywienia działalności ogniw PTK na Lubelszczyźnie. Skierował on m.in. do pracy w PTK wizytatora szkół Jana Firewicza, doświadczanego działacza oświatowego.

W latach 1930—35 zaczęły powstawać nowe koła PTK. Szczególnie wiele uwagi poświęcono pracy wśród młodzieży szkolnej i organizowaniu szkolnych kół kra-

joznawczych. Sprzyjająca atmosfera wytworzyła się, gdy w Lublinie powstało Towarzystwo Przyjaciół Nauk, wydające szereg wydawnictw o treści krajoznawczej i parę numerów wartościowego periodyku pt. *Region lubelski* pod redakcją Feliksa Araszkiewicza.

Po objęciu przez Jana Firewicza funkcji prezesa Oddziału PTK w Lublinie i zacieśnieniu z nim współpracy dotychczasowych działaczy: Feliksa Araszkiewicza i Stefana Wojciechowskiego nastąpiło tu szczególne ożywienie działalności Towarzystwa. Zwiększyła się ilość organizowanych wycieczek po mieście oraz do innych interesujących pod względem krajoznawczym ośrodków Lubelszczyzny.

Działalność swą wznowił również Oddział PTK w Chełmie. Było to możliwe dzięki staraniom wieloletniego prezesa Oddziału PTK Kazimierza Janczykowskiego oraz jego współpracowników: J. Papużyńskiego, K. Czernickiego, M. Krokowskiego, dr. T. Gniazdowskiego, M. Zalewskiego i innych.

Dość ożywioną działalność przejawiały również inne ogniwa PTK na Lubelszczyźnie. W 1930 r. powstało koło PTK w Zamościu. Jego prezesem został Henryk Rosiński. Członkami Zarządu Koła byli m.in. M. Pieszko i S. Miller. W pierwszym roku istnienia koła, w związku z 350 rocznicą powstania Zamościa, zorganizowano wystawę krajoznawczą oraz wiele interesujących ekspozycji. W 1936 r. z inicjatywy koła PTK powołana została Komisja Organizacyjna Muzeum Regionalnego w Zamościu.

Koło PTK w Kazimierzu n. Wisłą powstało 5 września 1931 r. z inicjatywy B. Frankowskiego przy współudziale A. Siła-Nowickiego (prezesa Zarządu Koła) i J. Kobińskiego. W 1932 r. prezesem Zarządu Koła został wybrany Leon Marcolla. Współpracowali z nim J. Jachuła, Zofia Pińkiewiczowa i inni.

Koło PTK w Tomaszowie Lubelskim powstało 30 października 1931 r. Inicjatorem zorganizowania koła był znany działacz społeczny adw. Barski, który ob-

jął funkcję prezesa koła. W latach następnych funkcję tę pełnili prof. Osowy, dr Wide-Grabowski, dr Wincenty Jabłoński. Do najbardziej aktywnych działaczy krajoznawczych należeli m.in.: H. Trojanowski, J. Koralewicz, inż. Sierosławski, inż. Niewmierzycki i inni. Koło przejawiało ożywioną i wszechstronną działalność.

W 1933 r. powstało koło PTK w Piaskach Lubelskich. Jego organizatorem był Florian Kotliński. Wcześniej powstało tu już szkolne koło młodzieży krajoznawczej. Koło PTK powstało w tym czasie również w Radzynie Podlaskim. Prezesem Zarządu Koła był Jan Miłobędzki, zaś jego najbliższymi współpracownikami dr Petrulewicz oraz Paweł Zygar. Koło PTK w Puławach powstało natomiast około 1935 r. w wyniku starań prof. Kosiby, Stanisława i Stefanii Minkiewiczów oraz Wł. Zienkiewicza.

Wymienione koła PTK liczyły 20 — 70 członków indywidualnych. Organizowały one wycieczki zbiorowe traktowane jako zasadniczy dział pracy, gromadziły informacje historyczne, etnograficzne i archeologiczne ze swego terenu, współdziałały z krajoznawczymi kołami młodzieży szkolnej na polu krzewienia idei krajoznawczej i rozwoju turystyki. Przeprowadzono też parę kursów przewodnickich w Lublinie oraz w kilku terenowych kołach, w których przeważnie brała udział młodzież ostatnich klas. Prawie wszystkie koła borykały się z wielkimi trudnościami z powodu braku lokalów organizacyjnych i środków finansowych.

W latach międzywojennych opracowano i wydano szereg przewodników krajoznawczych. Najpoważniejszą publikacją był wspomniany już *Przewodnik po Lublinie*. Ponadto koło PTK w Zamościu przygotowało i wydało przewodnik ilustrowany po Zamościu i okolicy, opracowany przez Michała Pieszko. W 1935 r. opublikowany został przewodnik po Chełmie i okolicy opracowany przez red. Kazimierza Czernickiego. Przewodnik po Puławach i okolicy opracował Włodzi-

mierz Zinkiewicz. Wyszło również (oprócz dawniejszych obszernych opracowań) wiele wydawnictw poświęconych ukazaniu piękna Kazimierza n. Wisłą.

W okresie międzywojennym przystąpiono do tworzenia zbiorów muzealnych. W stadium organizacji były muzea w Chełmie i Zamościu. W Puławach przygotowano na ten cel tzw. Domek Goetycki i uzyskano szereg depozytów, darów i zbiorów.

Wojna i okupacja hitlerowska uniemożliwiły prowadzenie działalności krajoznawczej. Okupanci wymordowali wielu wartościowych działaczy krajoznawczych: rozstrzelano w Lublinie Bolesława Sekutowicza, prezesa Sądu Apelacyjnego i Tadeusza Moniewskiego, dyrektora Liceum im. Staszica; w Zamościu notariusza Henryka Rosińskiego, prezesa PTK i Stanisława Przybyłowicza prof. przyrody; w Radzynie Jana Miłobędzkiego, prezesa PTK (zginął w Oranienburgu). W Chełmie rozstrzelano red. Kazimierza Czernickiego, Florentyna Kotlińskiego, prezesa koła w Piaskach Lubelskich wywieziono do Oświęcimia, gdzie zginął.

Były to ciężkie straty dla PTK i dla społeczeństwa Lubelskiego.

SZKOLNE KOŁA NA LUBELSZCZYŹNIE W XX-LECIU MIĘDZYWOJENNYM

Mimo osłabionej działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego po I wojnie światowej krajoznawstwo zaczęło rozwijać się stopniowo w szkołach. Powstawały najpierw młodzieżowe koła krajoznawcze w szkołach średnich i wielu podstawowych. Jako jedno z pierwszych i najbardziej aktywne powstało w 1922 r. Szkolne Koło Krajoznawcze w Piaskach Lubelskich pod opieką rozmiłowanego w tej pracy kierownika szkoły podstawowej Florentyna Kotlińskiego. Bardzo bogaty był program i plon działalności tego koła: liczne wycieczki poz-

nawcze i badawcze, poszukiwania archeologiczne, zabytkowe, etnograficzne, przyrodnicze. Ponadto zorganizowanie przy kole chóru śpiewaczego, organizowanie koncertów dla ludności, wydawanie własnego pisemka krajoznawczego z opisem osiągnięć, przedruki *Orlego Lotu* i wypełnianie swym materiałem wielu numerów *Orlego Lotu*. Koło w Piaskach rozwinęło więc niezwykle różnorodną działalność. Wielka to zasługa nauczyciela H. Kotlińskiego.

W latach 1924—25 powstały Szkolne Koła Krajoznawcze w Chełmie przy gimnazjum pracujące pod opieką J. Moczulskiego, następnie M. Jumborskiego i Jędrzejowskiej. W gimnazjum tym istniało również Koło Ludoznawcze, zorganizowane przez Kazimierza Janczykowskiego.

W 1925 r. powstało młodzieżowe Koło Krajoznawcze przy Seminarium Nauczycielskim w Chełmie, pracujące pod opieką Zygmunta Kruszewskiego. W 1925 r. odbyła się w Zamościu konferencja przewodniczących kół i opiekunów.

Pomyślne wyniki prac kilku pionierskich Szkolnych Kół Krajoznawczych nasunęły władzom szkolnym myśl wykorzystania problematyki krajoznawczej w pracy dydaktyczno-wychowawczej. Po przybyciu z Warszawy na teren Lublina nowego Kuratora Okręgu Szkolnego w osobie Eustachego Nowickiego podjęto szeroką i planową działalność organizowania Szkolnych Kół Krajoznawczych. Kuratorium ułatwiło Oddziałowi PTK w Lublinie rozesłanie w 1931 r. ankiety do szkół w sprawie Szkolnych Kół Krajoznawczych na terenie województwa. W ankiecie stwierdzono, że: *praca krajoznawcza o charakterze regionalnym przyczynia się w dużym stopniu do należytego wykonania nauki i wychowania obywatelskiego*. Ankieta miała na celu powołanie Okręgowej Komisji Kół Krajoznawczych młodzieży szkolnej.

W Dzienniku Urzędowym Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego wprowadzono w 1929 r. „dział nieurzędowy”, w którym zamieszczono prace wielu wybit-

nych pedagogów i krajoznawców poświęconych działalności szkolnych kół krajoznawczych, omówieniu założeń ich działalności, metodyce, regulaminom itp. W dziale tym zamieszczono również opisy wielu wytypowanych tras wycieczkowych. Był to cenny wkład w rozbudzenie działalności PTK, zwłaszcza zaś Szkolnych Kół Krajoznawczych. Chociaż Kurator Eustachy Nowicki niedługo pozostał w Lublinie, przeniesiony do Krakowa (również Jan Firewicz przeniesiony został na Kuratora w innym terenie), ale praca ich podtrzymywana przez inspiracje wojewody Antoniego Remiszewskiego i kolejnego Kuratora Stanisława Lewickiego, rozwijała się nadal pomyślnie.

Do młodzieżowych prac organizacyjnych w Lublinie na terenie poszczególnych szkół włączyli się gremialnie wybitni działacze szkolni: Edward Supronowicz, Aniela Chałubińska, Zofia Bochyńska, Janina Lesserówna, Jadwiga Fritzówna, Róża Skawińska, Henryk Zwolakiewicz, Stanisław Nalepa, Tadeusz Moniewski i wielu innych. Poza Lublinem działali: Kazimierz Janczykowski (Chełm), M. Pieszko, Stefan Miller (Zamość), Wł. Zinkiewicz (Puławy), Piotr Zygar (Radzyń Podlaski), Trojanowski, Osowy, Jadwiga Czernaj (Tomaszów Lubelski) i wielu innych ofiarnych działaczy społecznego ruchu krajoznawczego.

Niektóre Szkolne Koła Krajoznawcze wydawały własne pisma. Np. SKK w szkole powszechnej w Lublinie (na przedmieściu Czwartek) wydawała pod opieką E. Supronowicza pisemko p.n. *Młody Krajoznawca*. SKK przy Szkole Powszechnej Nr 15 na przedmieściu Kośminek wydawało pod opieką Henryka Zwolakiewicza pisemko pn. *Nowe Echa*. Prawie wszystkie szkoły średnie oraz liczne powszechne powołały do życia Szkolne Koła Turystyczne (w skrócie zwane SKT). Zdarzało się, że koła młodzieżowe — w zależności od zainteresowań nauczycieli — opiekunów przybierały inne nazwy: np.

kółko historyczne, geograficzne, przyrodnicze, ludoznawcze. Treścią ich pracy były jednakże problemy krajoznawcze.

Szkolne koła zgłaszały akces do Komisji Krajoznawczej Kół Młodzieży w Krakowie i prenumerowały pismo *Orli Lot* redagowane przez zasłużonego organizatora młodzieżowego ruchu krajoznawczego Leopolda Węgrzynowicza. Dla koordynacji prac powołano też do życia Wojewódzką Komisję Krajoznawczych Kół Młodzieży. W niektórych powiatach, jak np. w Tomaszowie i Zamościu odbywały się spotkania z nauczycielstwem oraz podejmowane były akcje zbierania materiałów z życia i zagadnień powiatów. Organizowano również wędrowne konkursy krajoznawcze.

W 1939 r. z inicjatywy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego wyruszyło na Lubelszczyznę i w okolice 14 zespołów gimnazjalnych (w tym 4 piesze, 1 kolarski, 1 łodzią i 8 kajakowych), aby realizować konkurs wycieczkowy. Wyróżniły się wówczas zespoły z gimnazjum w Chełmie i Tomaszowie oraz gimnazjum w Zamościu. W następnych latach gimnazjum SS Urszulanek zorganizowało konkurs krajoznawczy połączony z pracami wakacyjnymi i uzyskało 4 indywidualne nagrody. Koło na Kośminku sporządziło szereg albumów o treści krajoznawczej i urządziło wystawę na Zjazd ZNP.

W grudniu 1932 r. otwarto wystawę fotograficzną zorganizowaną przez Koła PTK w Lublinie.

Wzrastająca liczba wycieczek krajoznawczych młodzieży zrodziła potrzebę zorganizowania sieci schronisk młodzieżowych czynnych w okresie wakacyjnym. Pierwsze tego typu schroniska szkolne powstały w Kazimierzu (50 miejsc noclegowych), w Puławach (30 miejsc), w Chełmie (15 miejsc) i w Zamościu schronisko sejmikowe (20 miejsc).

Obsługa wycieczek przyjezdnych została zorganizowana przez PTK w Lublinie, Puławach, Kazimierzu i Zamościu.

Bezpośrednio po wyzwoleniu kraju spod okupacji hitlerowskiej wiele ogniw PTK podjęło na nowo swą działalność. Ponownie powstały Oddziały PTK w Lublinie, Kazimierzu nad Wisłą, Puławach, w Chełmie i Zamościu. Jednakże niektóre dość żywotne w latach międzywojennych środowiska krajoznawcze (np. w Radzynie i Piaskach Lubelskich) nie reaktywowały ogniw PTK. Do wczesnego ożywienia kilku środowisk przyczyniło się poważnie powołanie przy Ministerstwie Komunikacji Biura Turystyki, które postawiło sobie za zadanie planowy rozwój turystyki i krajoznawstwa w oparciu o PTK. Uznano za niezbędne stworzenie też bazy gospodarczej dla turystów i budowę schronisk. Około 1948 r. powstał projekt stworzenia domów wycieczkowych w Lublinie i Kazimierzu, później zaś w Puławach i w Zamościu.

W połowie 1948 r. gdy zaistniała możliwość uzyskania zabytkowych murów spalonego przez Niemców pałacu Czartoryskich i odbudowy go na Dom Wycieczkowy PTK, grono entuzjastów tej akcji: Stefan Wojciechowski, Stefan Wilgos, Antoni Koczański, Feliks Kaczanowski i inni ożywił działalność PTK.

W 1949 r. przybył do Lublina zasłużony działacz PTK ze Lwowa, b. redaktor *Ziemi* prof. Franciszek Uhorczak i włączył się czynnie do pracy Oddziału PTK. Jego doświadczenie i zapał przyczyniły się do ożywienia działalności krajoznawczej na terenie Lublina.

Działalność PTK w latach 1949—50 koncentrowała się głównie na odbudowie budynku, zabiegach o środki finansowe i wykonawców. Do akcji tej włączył się wydatnie Wydział Komunikacji WRN w osobie kierownika Józefa Amona i Marceliny Szychowej. Dzięki temu pod koniec 1950 r. można było w tym budynku uruchomić biuro PTK oraz uruchomić Dom Wycieczkowy.

Z inicjatywy PTK podjęto również odbudowę murów b. spichrza zabytkowego w Kazimierzu (stanowiącego własność przedwojennej Ligi Popierania Turystyki) z przeznaczeniem go na Dom Wycieczkowy PTK. Prace te wywarły istotny wpływ na reaktywowanie w Kazimierzu koła PTK, istniejącego tutaj już od 1931 r.

Gdy w Puławach wystąpiono z inicjatywą zbudowania nad Wisłą stacji wodniackiej, do akcji tej włączyło się aktywnie Koło PTK. Przystąpiło ono do budowy w dość trudnych warunkach terenowych nowego od podstaw Domu Wycieczkowego PTK, który zarazem miał zadanie zaspokoić potrzeby wodniackie.

Również w Zamościu Koło PTK podjęło starania o uzyskanie budynku na Dom Wycieczkowy.

Uruchomienie Domów Wycieczkowych w Lublinie i w Kazimierzu nastąpiło w 1951 r., zaś w Puławach i Zamościu w 1952 r. W okresie tym kołami PTK kierowali: w Kazimierzu Stefan Potworowski, w Puławach mgr Zygmunt Nowakowski, w Zamościu Antoni Legieć.

Inicjatorem reaktywowania koła PTK w Chełmie oraz najbardziej aktywnym działaczem ruchu krajoznawczego był Kazimierz Janczykowski, jako wieloletni prezes koła, skupiający wokół siebie grono młodych współpracowników.

W 1948 r. z inicjatywą powołania do życia PTK w Białej Podlaskiej wystąpił inż. Henryk Szydłowski. Podjął on również starania w zakresie konserwacji murów po b. zamku, wieży, b. kaplicy i innych zabytkowych przybudówkach w Białej i okolicy. Powołał w tym celu kilku opiekunów społecznych zabytków w

Białej i Kodniu, interweniował w Ministerstwie Kultury i Sztuki w obronie starych murów.

Akcja przewodnicka była w tym okresie słabo rozwinięta. PTK w Lublinie zorganizowało wprawdzie w pięcioleciu powojennym 2 kursy przewodnickie, jednakże ze względu na brak odpowiedniej bazy (Domy Wycieczkowe nie były uruchomione, schroniska szkolne słabo jeszcze działały) rozwój tej dziedziny działalności PTK postępował stosunkowo powoli. Kilkunastu przewodników było wówczas w Lublinie, a zaledwie po kilku w Kazimierzu, Puławach i Zamościu.

W latach 1945—48 ogniwa PTK na Lubelszczyźnie działały niezależnie od siebie, brak było bowiem instancji wojewódzkiej. W 1949 r. Oddział Lubelski PTK, w porozumieniu z prezesem Zarządu Głównego PTK prof. St. Leszczyckim przystąpił do prac mających na celu powołanie Zarządu Okręgu. Wytypowani zostali kandydaci do Zarządu Okręgu PTK w osobach: przewodniczącego Wojewódzkiej Rady Narodowej Ludwika Czugały jako prezesa i Stefana Wojciechowskiego jako wiceprezesa. Do zebrania walnego celem formalnego ukonstytuowania się wprawdzie nie doszło, niemniej aż do połączenia PTK i PTT w jednolitą organizację istniał tymczasowy Zarząd Okręgu.

Na przełomie lat 1950—51 czynione były posunięcia organizacyjne w celu połączenia w jedną organizację szeregu odrębnych towarzystw: PTT, PTK i komórek powstałych w niektórych środowiskach przy Związkach Zawodowych. Drobek tych organizacji przejęło Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.